

Meer kans dan probleem een reflectie op de parochiekerk buiten de stad

tekst: Roel De Ridder, juli 2019

De uitdagingen voor de vele kerken buiten de stad die Vlaanderen rijk is, verschillen op het eerste gezicht niet zo héél erg van de uitdagingen waarmee de 21ste eeuw de stadskerken confronteert. Het priestertekort is op beide plaatsen even goed voelbaar, de poorten van de parochiekerken blijven voor het overgrote deel van de week of zelfs maand gesloten – op enkele expliciet ‘open kerken’ na –, de trouwe kerkgangers worden schaars en de onderhouds- en beheerskosten wegen voor de steden en gemeenten steevast níet op tegen het beperkte gebruik van de gebouwen. In zowel de stad als op het platteland liggen er zogenaamde kerkenbeleidsplannen voor, opgesteld door de stad of gemeente en het centraal kerkbestuur (de ‘koepel’ van kerkraden, meestal over een hele gemeente), met daarin voorzichtige of minder voorzichtige keuzes voor de parochiekerken op het grondgebied van de betreffende stad of gemeente. Blijft een bepaalde kerk behouden? Krijgt ze een her- of een nevenbestemming? Wordt ze afgebroken? Die keuzes zijn opgenomen in de kerkenbeleidsplannen. Omdat zowel steden als (fusie)gemeenten doorgaans >

Roel De Ridder op de studiedag.
foto: Pieter de Ruijter

over meer dan één kerk beschikken, is er in beide gevallen zelden alleen maar sprake van 'behoud'. In de landelijke (fusie)gemeenten kan de uitdaging zich extra scherp manifesteren, zeker als er veel kerken zijn voor relatief weinig inwoners (en soms kleine gemeentebudgetten).

Er zijn ook belangrijke verschillen tussen stads- en dorpskerken. Denk bijvoorbeeld aan de stadskerk-in-de-rij enerzijds en de dorpskerk aan het dorpsplein anderzijds. De dorpskerk behoort, zeker in de kleinere dorpen, tot de weinige voorzieningen die er nog zijn – de mogelijk gesloten deuren even daargelaten.

foto: Pieter de Ruijter

Een kerk die nog dienstdoet als kerk maakt bij wet deel uit van het publieke domein. In de dorpen is de kerk dus een zeldzaam geworden publieke ruimte. De dorpskerk is door de band genomen zichtbaarder dan haar ingesloten evenbeeld in de stad; ze 'organiseert' in grotere mate de ruimte op een stedenbouwkundig schaalniveau. In een niet zo ver verleden organiseerde ze eveneens een belangrijk stuk van het sociale leven – wellicht deed de dorpskerk dat laatste nog wat langer dan de stadskerk. Omwonenden herinneren zich nog processies die de stedenbouwkundige schaal, het sociale leven en het religieuze leven samenbrachten rond de parochiekerk. De secularisatie heeft op dat vlak waarschijnlijk iets

vroeger en iets harder brokken gemaakt in de stad dan op het platteland. In die zin is het niet onwaarschijnlijk – en uitgevoerde onderzoekstrajecten over parochiekerken bevestigen dat voorzichtig¹ – dat er op het platteland nog meer engagement voor de kerken overblijft. Soms is dat engagement heel impliciet: er is een soort van affectie voor de kerk en misschien, mits de juiste aanpak, kan dat affect deel gaan uitmaken van een hernieuwde interesse in en zelfs werking van of voor de parochiekerk.

Toch verschijnen er gaten in die wat idyllische of pastorale schets van de plattelandskerk. (Om correct te zijn moeten we de moderne wijkkerk

trouwens ook meenemen in de analyse – ook die is niet altijd heel stedelijk.) In kleinere gemeenten durven de verschillen tussen gelovig en niet-gelovig, of katholiek en atheïstisch, al eens wat steviger geworteld te zijn in de lokale politiek en het lokale verenigingsleven dan in de stad. Wat blijft er over van de publieke ruimte die de parochiekerk in theorie belooft te zijn als een schepen oordeelt dat een publieke ruimte neutraal hoort te zijn en dat het dus geen zin heeft om overheidsmiddelen te investeren in een notoir niet-neutraal gebouw? Daar ontstaat mogelijk een vreemde tegenstelling. Relatief gezien kan er een nood zijn aan meer publieke ruimte, het kerkgebouw heeft die ruimte in overvloed, maar de

kans bestaat dat de niet-gelovige geen genoeg neemt met de niet-neutraliteit van de parochiekerk. In Nederland zou dan alle mogelijke symboliek uit het kerkgebouw verdwijnen, wat in feite afbreuk doet aan het bijzondere en uitdagende karakter van de parochiekerk.² Voor de heden-daagse Italiaans-Brusselse theoreticus Pier Vittorio Aureli is een sacrale ruimte *altijd* een publieke ruimte (want een ruimte die losstaat van de economie).³ Maar in de praktijk zijn er meerdere obstakels die de vlotte evolutie van sacraal naar breed publiek belemmeren. Die obstakels kunnen van ideologische aard zijn en nog vaker van louter praktische aard: durven we de deuren wel open zetten? Moeten we dan voor permanentie of ten minste voor camerabewaking zorgen? In bepaalde gevallen, en dat is heel erg jammer, zijn het juist de nieuwe ingrepen in het kader van her- of nevenbestemming die – met de beste bedoelingen wellicht – het unieke publieke karakter van de parochiekerk ondermijnen.

Een parochiekerk is, als deze eenmaal onttrokken is aan het publieke domein – of met andere woorden 'gedesaffecteerd' is – een gebouw als een ander. 'Een gebouw is een gebouw', zei Geert Bekaert.⁴ Met het desaffacteren valt het juridische karakter weg dat de parochiekerk vasthoudt op die bijzondere publieke, gesubsidieerde, niet-economische of niet-functionele positie. De architectuur van de parochiekerk *herinnert* niet alleen in die aparte positie, ze *operationaliseert* ze ook. Het is heel specifiek de kerkmuur die volgens Aureli (met een vette knipoog naar de Italiaanse übercriticus Manfredo Tafuri) de vervlakkende, louter economisch georiënteerde en allesoverheersende urbanisatie op een afstand houdt.⁵ Dat geeft de kerkmuur, en daarmee het hele kerkgebouw, een even apart als dubbelzinnig statuut. Enerzijds is het die dam tegen de buitenwereld, anderzijds is het de overgang naar een 'andere' binnenwereld, veelal in publiek bezit, waarvan zowat iedereen verwacht dat die meer geactiveerd moet worden. Een kerkgebouw is dus zowel een open en verwelkomende publieke ruimte (in het ideale geval toch) als een eerder gesloten sacrale plaats. Dat is ze altijd geweest: én huis van de gemeenschap én huis van God. Bij oude kerken met een sterk onderscheid

tussen koor en schip is die tweedeling ook in het interieur duidelijk aanwezig. Nieuwe ingrepen in kerkgebouwen zullen altijd meer overhellen naar of de 'alledaagse' kant – in het merendeel van de gevallen – of naar de 'bijzondere' kant. Enige omzichtigheid, of tenminste een besef van de (im)materiële kwaliteiten van de parochiekerk is dus niet misplaatst in het omgaan met de gebouwen.

Een kerk die nog dienstdoet als kerk maakt bij wet deel uit van het publieke domein. In de dorpen is de kerk dus een zeldzaam geworden publieke ruimte.

Een populaire ingreep dezer dagen is het perforeren van de kerkmuren. Ergens is het voor de hand liggend om in de zuidgevel de kerkramen tot op het maaiveldniveau door te trekken, om zo de verbinding tussen kerkship en omliggende publieke ruimte te versterken. De parking rond de kerk kan omgevormd worden tot een aantrekkelijke verblijfsruimte, en het kerkship dat er nu in directe relatie mee staat, laadt dat nieuw aangelegde plein mee op. Dat klinkt solide. Maar het komt neer op het

maken van keuzes: willen we een kerkgebouw dat in het directe verlengde komt te liggen van hetgeen er zich rond bevindt? Of willen we een kerkgebouw dat een wat aparte plek blijft, met een eigen logica? Voor beide opties valt iets te zeggen. Dergelijke gevoeligheden – en zo zijn er op het snijvlak van het

¹ De auteur van deze tekst heeft vanaf 2013 meerdere onderzoekstrajecten gedaan die te maken hebben met de toekomst van parochiekerken (haalbaarheidsstudies, participatieve trajecten, kerkenbeleidsplannen, ...) in stedelijke contexten en op het platteland. De meeste van die studies werden uitgevoerd vanuit de onderzoeksgroep ArcK van de UHasselt, sinds enkele jaren vanuit de deelgroep *Spatial Capacity Building* die zich toelegt op participatie.

² Beekers, D, De Waarde van verlaten kerken. In: Verkaaik, O [red.], *Gods huis in de steigers. Religieuze gebouwen in ontwikkeling* (Amsterdam; AUP, 2017).

³ Aureli, PV & Giuduci, MS [red.], *Rituals and Walls. The Architecture of Sacred Space* (Londen: AA Press, 2016).

⁴ Bekaert, G, Een gebouw is een gebouw. In: *Kultuurleven* 57(1990) nr. 2, pp. 32-39.

⁵ Aureli, PV & Giuduci, MS [red.], *Rituals and Walls*.

immateriële en het materiële nóg te noemen; parochiekerken zijn immers vaten van inherente tegenstellingen – openbaren zich soms sterker met betrekking tot dorpskerken. Vlaamse architecten hebben de afgelopen decennia bewezen dat ze – in een meer seculiere context weliswaar – goed om kunnen met dergelijke gevoeligheden. Voor de uitdaging van de parochiekerken zullen de ontwerpqualiteiten van ons architectenkorps zich nog bewijzen op het vlak van omgaan met een bepaalde context (niet zelden gekenmerkt door de aanwezigheid van een kerkhof), symboliek, een eigen ruimtewerking van de parochiekerk, haar materialiteit, enzovoort. Ook het geloofsaspect zal nog even de aandacht van ontwerpers vragen, en in bepaalde gevallen is het zeker zinvol om ter plaatse nog een soort (devotie)kapel over te houden, in het koor, een zijkapel of zelfs als een nieuw los element op het kerkhof. Tegelijkertijd zal de architect snel beseffen dat enig pragmatisme op zijn plaats is. De budgetten van de steden en gemeenten zijn niet oneindig, en ingrepen doen in of aan een kerkgebouw kost handenvol geld.

Dat zal leiden tot evenwichtsoefeningen en tot het bepalen van prioriteiten. Waar focussen we voor deze kerk op? Op het bewaren van de exacte materialiteit? Op het activeren van het sociaal leven? Op de organisatie van de ruimte rondom het kerkgebouw? Op het sacrale karakter van het gebouw? In sommige gevallen is het kiezen misschien zelfs niet nodig. Buiten de stad bestaat de kans, zoals al eerder aangehaald, dat de lokale gemeenschap nog wel wat capaciteit bezit om een parochiekerk (mee) te bezielen. Dat is meegenomen: in bepaalde gevallen is de lokale gemeenschap in staat om de broodnodige zachte laag van organisatie en beheer toe te voegen aan de *hardware* die de architectuur is.

Uit alle voorgaande overpeinzingen en uit een door Aldo Rossi geïnspireerde visie op 'monumenten' (in de brede zin van het woord – de klassering *an sich* was voor de Italiaanse meester waarschijnlijk niet meer dan een bijkomstigheid) groeit een mogelijke visie op de niet-stedelijke parochiekerk. Voor Rossi zijn oude gebouwen in het beste geval levendige 'permanenties' die mee de stad maken.⁶

De stad (Rossi's theorie werkt ook voor kerken in het buitengebied; 'stad' zou hier perfect vervangen kunnen worden door 'omliggende ruimte') is op haar beurt een soort canvas waartegen het sociale leven zich afspeelt. Een gebouw hoort voor Rossi daarom niet zomaar bij de ene of de andere stijlperiode: het neemt deel aan het leven (als *vitale* permanentie), of het dwarsboomt dat leven (als *pathologische* permanentie); de rest is van eerder triviaal belang. Hoewel voor Rossi 'de betekenis van de stedelijke feiten' in hun vorm ligt, zijn voor hem vormelijke ingrepen in oude gebouwen geen *conditio sine qua non*. Ook in een wat lossere interpretatie van de Milanese architect-theoreticus hoeft een vormelijke ingreep in een kerkgebouw dat her-of nevenbestemd

wordt geen idee-fixe te zijn. Een kerkgebouw heeft al voldoende betekenis. En de 'functie' is voor Rossi en zijn vele leerlingen al helemaal 'toevallig': het leven neemt robuuste structuren zoals kerkgebouwen over en modificeert die zachtjes volgens de huidige eisen, maar zonder de gebouwen als dusdanig te hypothekeren (zij moeten immers de continuïteit van de stad bewaken). De samenhang tussen architectuur en stedenbouw bij de Italiaanse architecten en theoretici leert dat een architecturaal pragmatisme de vorm kan aannemen van een continuïteit met het

verleden en bovendien in overeenstemming kan zijn met een ruimtelijke visie op een groter schaalniveau. Voor de Vlaamse parochiekerken buiten de stad is het dus niet vreemd dat een focus op het grotere schaalniveau en een aandacht voor de kerk als artefact (los van een 'functie') kunnen samenkomen in een strategie van eerder weinig wijzigen aan de gebouwen zelf.

Meer zelfs: juist de ruimtelijke en andere materiële kwaliteiten van de kerkgebouwen zouden een uitgangspunt kunnen worden in de visievorming met betrekking tot de toekomst van parochiekerken. Onder het huidige gesternte – gekenmerkt door een zoeken naar méér functionaliteit en méér 'efficiëntie' – echter, lijkt de unieke vorm van de parochiekerk eerder een te overwinnen obstakel te zijn dan een inspirerende en zelfs mobiliserende factor⁷. Het is jammer dat wat er allemaal verteld wordt over parochiekerken, net zoals de concrete architecturale manier waarop er aan kerkgebouwen gesleuteld wordt, zo weinig 'parochiekerkspecifiek' is.

Concreet kan het al ter sprake gekomen architecturaal pragmatisme inhouden: de kerk in orde brengen (bijvoorbeeld: de dringende raadgevingen van Monumentenwacht ter harte nemen), basisvoorzieningen voorzien (degelijk sanitair, berging, een keukentje – dat kan misschien in de sacristie of in een zijkapel) en vooral: zorgen dat de bepalende ruimtes of de *bediende* ruimtes (het koor, het schip, de kruising, ...) goed gebruikt kunnen worden. Een helder onderscheid tussen *dienende* ruimtes (zoals sanitair, berging, keuken) en *bediende* ruimtes kan dat laatste in de hand werken, en ervoor zorgen dat er telkens weer nieuwe vormen van gebruik een plaats kunnen krijgen in het kerkgebouw.⁸ Als het doel is om ze intenser te gebruiken, dan zullen de bediende ruimtes in veel kerkgebouwen eerder opgeruimd moeten worden dan ingevuld met nieuwe elementen. Een bijkomend voordeel aan

dergelijke minimale ingrepen is dat het vrij eenvoudig is om op die manier de bestaande architectuur en het bijzondere karakter ervan te (her)waarderen. Het creëren – of beter: het weer zichtbaar maken – van goede ruimtes gaat in een dergelijke architecturale visie voor op het faciliteren van bepaalde *functies*. Te zeer inzetten op *functies* dreigt de ruimte die er

is te verkavelen, terwijl het waarderen van de bestaande ruimtes juist ruimte creëert. Nog een voordeel van architecturaal pragmatisme is dat de beperkte nieuwe ingrepen niet alle aandacht voor zich hoeven op te eisen zodat er voldoende ruimte blijft voor het voeren van een degelijk proces. En juist dat proces gaat cruciaal zijn voor het *opladen* van de ruimtes.

Participatie – buiten de stad is het al eerder aangehaalde affect mogelijk zowel een reden als een concreet aanknopingspunt voor participatietrajecten – kan, mits een goed gevoerd proces, een opstap zijn naar een nieuwe beheersformule voor de kerk in kwestie. En daar is nood aan: het wordt tijd dat er meer zicht komt op mogelijkheden qua beheer ná de kerkfabrieken, goed wetende dat

Waar focussen we voor deze kerk op? Op het bewaren van de exacte materialiteit? Op het activeren van het sociaal leven? Op de organisatie van de ruimte rondom het kerkgebouw? Op het sacrale karakter van het gebouw? In sommige gevallen is het kiezen misschien zelfs niet nodig.

foto: Pieter de Ruijter

⁶ Rossi, A, De architectuur van de stad (Amsterdam: Sun Architecture, 2009 [1966])

⁷ De auteur is copromotor van het doctoraatstraject Re[]church aan de faculteit Architectuur van de KU Leuven (promotor: Sven Sterken). Binnen dat traject wordt er gekeken naar de bijzonder kwaliteiten van parochiekerken om van daaruit uitspraken te doen over de toekomst van de gebouwen (eerder dan te vertrekken van 'functies' en die te doen passen in het kerkgebouw).

⁸ 'Dienende' en 'bediende' ruimte (servant space en served space in het Engels) zijn begrippen uit de praktijk van de Amerikaanse architect Louis Kahn (1901-1974).

de publieke middelen schaars zijn maar dat er wel een vrij algemene vraag weerklinkt om de parochiekerken waar denkbaar (deels) publiek te houden. Een participatietraject kan zo opgezet worden dat het nieuwe beheerders aanmoedigt om op te staan. Op dit moment, nu het onderzoek naar nieuwe beheersvormen zich nog in een experimentele fase bevindt, kunnen dat individuen zijn – parochianen of omwonenden –, verenigingen of organisaties, sociaal-economische partners, private bedrijven, scholen, grotere publieke partijen (zoals de gemeente) en allerhande samenwerkingsverbanden. Opties zoals verhuur, erfpacht, recht van opstal kunnen in beeld komen. De mogelijkheden zijn in feite legio.

Ontwerpend onderzoek helpt om de complexiteit van de hele uitdaging beheersbaar te houden, ook al gaat het slechts over één kerkgebouw. Daarenboven is de combinatie participatie- en ontwerpend onderzoek bijzonder interessant om parochianen, omwonenden en geïnteresseerden te inspireren én te mobiliseren met het oog op een herdacht kerkgebouw. Het niet uit elkaar trekken van een participatietraject en een ontwerpend onderzoek of haalbaarheidsstudie heeft het belangrijke voordeel dat juist door het samenbrengen van beide er een voedingsbodem ontstaat voor een realistische beheerssituatie.

Als het hele traject dan nog past binnen de grotere strategische lijnen van het kerkenbeleidsplan, binnen de ruimtelijke strategie van de gemeente of zelfs een grotere regio, dan betreft het helemaal een integraal en geïntegreerd traject. Dat laatste, het inpassen van het kerkenparcours binnen een groter strategisch geheel, is bovendien niet onbelangrijk met het oog op een zekere diversificatie qua invullingen van parochiekerken. Er is binnen een gemeente wellicht geen nood aan zes extra buurthuizen of zes extra sportzalen. Het in kaart brengen van het voorzieningenniveau in de hele gemeente en het rekening houden daarmee als

kerkgebouwen een nieuwe invulling krijgen is hoege-naamd geen overbodige luxe.

De soms zwakke capaciteit van kleinere gemeentes wat betreft de complexe sociaal-ruimtelijke uitdaging van de parochiekerken noopt tot allerlei bovenlokale samenwerkingen. In feite wordt het vanzelfsprekend om strategisch te denken, over verschillende parochies en ook gemeentes heen. Maar ook per gemeente, of zelfs per dorp of wijk werpt strategisch denken zijn vruchten af. Vlaamse steden, gemeenten, dorpen en wijken beschikken immers over relatief veel gemeenschapsinfrastructuur. De verzuiling en andere ideologische kwesties buiten beschouwing gelaten zijn er, wanneer het kerkgebouw ruimte op overschot heeft, telkens bepaalde mogelijkheden om de beschikbare ruimte efficiënter te gaan gebruiken. Een 'klassieker' is het opgeven van de parochiezaal om die functie onder te brengen in het kerkgebouw. Misschien kan de lokale school de parochiezaal dan wel gebruiken; of is het terrein van de parochiekerk de juiste plek om bouwrechten van buiten het dorpscentrum naar te verplaatsen? Denken in dergelijke clusters van infrastructuur is wellicht een van de enige manieren om 'winst' te maken met parochiekerken.

Elke ingreep in het kerkgebouw is zo duur, dat weinig andere opties dan het van de hand doen van het kerkgebouw een positief effect op de gemeentebegroting zullen hebben, tenzij er wordt nagedacht op een groter schaalniveau. En dat is nóg een reden om ruimtelijke expertise te betrekken in elk proces met betrekking tot de toekomst van een of meerdere parochiekerken.

Het grotere schaalniveau in rekening brengen zorgt waarschijnlijk ook voor een bewustere omgang met mobiliteit. Hoe verantwoord is het om een afgelegen kerkgebouw een spectaculaire invulling te geven in de hoop dat de herbestemming mensen van heinde

en verre aantrekt? Voor plattelandskerken is het, mobiliteitskwesties indachtig, misschien juist aangegeven om lokaal en ietwat kleinschalig te denken. Het kan geen kwaad om de oplossing eerder plaatselijk te gaan zoeken, al zullen er gemeentebesturen zijn die daar geen genoeg mee nemen, en die liever voor wat spektakel willen zorgen (tot de rekening van de daarvoor benodigde ingrepen in het kerkgebouw passeert). Dat hoeft niet te betekenen dat voor bepaalde kerken niet wat ambitieuzer gedacht mag worden. Maar niet elke herbestemming heeft noodzakelijkerwijs een bewust bovenlokale uitstraling nodig. Daarvoor zijn er simpelweg te veel parochiekerken die binnen dit en enkele jaren in aanmerkingen

en stedenbouwkundige én participatieve methodieken samen los te laten op het buitengebied omdat het schaalniveau en de complexiteit er nog enigszins behapbaar blijven? Wat er ook van zij, buiten de steden ligt er nu, doordat de parochiekerken in vraag gesteld worden, een geweldig potentieel om betekenisvolle plekken te creëren (of te herontdekken), om kernen op een goede manier te herdenken, en om op een zinvolle wijze te experimenteren met nieuwe organisatie- en beheersvormen, om te werken aan meer verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte en een gevoel van eigenaarschap van die ruimte, enzovoort.

foto: Pieter de Ruijter

komen voor herbestemming – 70% van de ongeveer 1.800 kerken in Vlaanderen is niet eens een overdreven schatting.

Het is ergens ironisch dat een uitgesproken stedelijk denken – denken in termen van complexiteit, op een groter schaalniveau, met diverse actoren, ... – zo goed lijkt te werken voor parochiekerken buiten de stad. Misschien heeft het te maken met het feit dat parochiekerken in het buitengebied nog meer in het oog springen dan in de stad, dat hun 'bijzonderheid' zich nog sterker manifesteert ten opzichte van het omliggende weefsel? Misschien heeft het te maken met het feit dat het juist haalbaar is om architecturale

Om echt stappen te kunnen zetten lijkt het belangrijk om ruimtelijke expertise en participatie samen te denken – niet in het minst om op die manier stappen te zetten in functie van een deugdelijk beheer van de kerk in kwestie – om het strategisch overleg met (minstens) de stad of gemeente en het centraal kerkbestuur niet uit de weg te gaan maar juist op te zoeken, en om de complexiteit van de uitdaging te omarmen. Zo blijft het kerkgebouw die inspirerende, uitdagende, betekenisvolle, zinvolle, publieke, culturele, contemplatieve, sociale ruimte die ze eerder altijd al was.

